

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 4, Sayı 3 (Eylül 2007)

Mak. #39, ss. 68-73

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Türkçede *-prAK* Zarf-Fiili

Mustafa Öner

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Türkçede *-rAK* ekinin tıpkı isim çekimine dâhil zarflık hâller (vasıta, yön, eşitlik) gibi nitelik belirten özelliği ortadadır. Bu ekin varlıkların özellik adları (sıfatlar) arasında karşılaştırma ve üstünlük bildirmesi (*yahşırak*, *yigrek*) gibi, zarflarda da niteliklerin ve mekânların karşılaştırması işlevi taşıdığı görülmüştür. Çağdaş Türk lehçelerinde rastlanan örneklerden fiil kökenli zarflara yani zarf-fiil (gerundium) biçimlerine de bulaştığı anlaşıyor. Cümlede yüklem olacak asıl fiile bağlanan zarfı yapan *-p > -lp* eki en eski metinlerden beri izlenen çok işlek bir zarf-fiil ekidir. Böylece iki hareketi az bir zaman farkıyla art arda bağlayan *-p* ekinin ayrıca hâl zarfı olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Bu ekin üzerinde *-rak / -rek* ekiyle birlikte kalıplaşmış örneklere Çağdaş Türk Lehçelerinde rastlanmaktadır. Zarfların isim türünde görülen birçok ekin, fiil kökenli zarf (gerundium) biçimleriyle kalıplaşarak bir dizi genişlemiş zarf-fiil ekine yol açtığı görülmektedir. *-prAK* ekli örnekler de bu eklerden biridir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Zarf-fiil, zarf, çağdaş Türk lehçeleri, ek kalıplaşması, şekil bilgisi.

ABSTRACT

Turkish *-rAK* is a suffix assigning quality like adverbial cases (instrumental, directivus, equative) in the case of nouns. This suffix assigns comparison and superiority between adjectives, also in adverbs, serves a function of comparison of qualities and places. The suffix *-rAK* has been contaminated to gerundiums in modern Turkish dialects. The suffix *-prAK* is one of these gerundial suffixes.

KEY WORDS

gerundium, adverb, modern Turkish dialects, morphology

0. Eski Türkçede olumsuzluk bildiren -mAtı (> -mAdAn) ekinin kökeni sorunuyla ilgilenirken, genel olarak zarf-fiil kalıplaşmalarını sınıflandırmış ve bunlar arasında -prAK şeklini de anmıştı (ÖNER1996). Burada ise -prAK ekli zarf örneklerini incelemeye ve bu kalıplaşmayı çözümlenmeye çalışacağız.

Türkçe cümlede zarfın tıpkı sıfat gibi tamlayıcı, niteleyici bir öge olduğu ve olma-yapma süreçlerini yönettiği bellidir. Dolayısıyla zarf ögesi de tıpkı sıfat gibi sadece söz dizimi (*sentaks*) ilişkileriyle ile ortaya çıkan çekimsiz bir ögedir. Bu özellikleri zarfın ancak cümle içinde görülen bir kullanımlık söz olduğunu gösterir.

Fiil ve isim gibi çekim içinde görülmeyen zarf ögesi şekil bilgisi (*morfoloji*) bakımından isimlerin özellikle eşitlik, vasıta ve yön halleriyle iç içedir. Bu isim çekimi şekillerinin adeta bir yapım eki gibi kalıplaştığını da belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra zarf-fiil (*gerundium*) biçimlerinin de cümlenin zarf kaynakları içinde önemli yer tuttuğunu biliyoruz.

İsim kökenli ve fiil kökenli bu iki tür zarfın özellikle kalıplaşmalar ve işlevlerinin kayması sonucunda, yeni eklerle genişlemiş olması dil yapısı bakımından asıl ilgi çekici olanıdır. İsim kökenli zarflarda hiçbir zarf-fiil (*gerundium*) ekinin kalıplaştığı görülmemişse de, şu örneklerde görüldüğü gibi pek çok zarf-fiil biçimine isim eklerinin gelerek kalıplaştığı ve daha geniş yeni zarf-fiil ekleri oluşturduğu araştırmacıların dikkatini çekmiştir (ECKMANN 1953, KORKMAZ 2003, YÜCE 1973, ÖNER 1996, ARIKOĞLU 2004):

-gAn+çA; -gAn+dA; -gAn+gA; -DUk+tA; DUk+çA; -A+rAk; -UrAk...

Burada tartışma konusu yaptığımız -prAK eki de, Türk dilinin bazı alanlarında ve bazı dönemlerinde sınırlı bir kullanımı olan, fakat Batı Türkçesinin -ArAK ve Doğu Türkçesinin -UrAK eklerinin oluşması hakkında fikir veren bir ektir.

1. Türkçede -rAK eki

Bu ekin isimden fiil yapma eki -ra ile fiilden isim yapma eki -k'nin birikmesiyle oluştuğunu söyleyen Ramstedt ve Brockelman'ın görüşüne karşılık, Martti Räsänen -rak / -rek ekinin *ırak* (*yırak*) sözünden geliştiğini göstermişti (RÄSÄNEN 1957: 75).

Jean Deny de, *küçü-rek*, *ufa-rağ*, *acı-rağ*, *boz-rağ*, *ince-rek*, *yufka-rağ*, *kısa-rağ*, *yükse-rek*, *alça-rağ* gibi örneklerde görülen ekin eskiden *-irek* / *-ırağ* diye söylendiğine (*asan-ırağ* "daha kolay", *mükerrem-irek* "daha çok ikram edilen") dayanarak *ırağ* "uzak" sözünden gelmiş olabileceğini belirtmiştir (DENY, 518).

J. Eckmann da çeşitli Türk lehçelerinde görülen *azırak*, *köbürek*, *tezirek* gibi örneklerini ele alırken araya giren dar ünlünün *ırak* sözünün kalıntısı olmadığını bunun sonradan türeme bir ses olduğunu, benzer durumdaki başka türeme seslerle birlikte ortaya koymuştur (ECKMANN 1953: 50-52).

Sıfatlarda derecelendirme yapan *-rAk* ekinin Türkiye Türkçesinde kalıplaşan *-mtrak* şekli de başka lehçelerde görülmeyen geniş bir örnektir: *Yeşilimtrak, mavimtrak, kırmızımtrak, ekşimtrak, sarımtrak, morumtrak, acımtrak, mayhoşumtrak* (BANGUOĞLU 1957: 15-16; KORKMAZ 2003: 383; DEMİR 2004: 127; KONONOV 1960: 283).

N. A. Baskakov, Karaçay-Balkarca zarflardaki *alayırak* "öylesine", *bilayırak* "böylesine", *birgerek* "beraberce", *arırak* "daha öte", *berirek* "daha beri", *örgerek* "daha yukarı", *alğarak* "daha öne", *keçirek* "daha geç" gibi örnekleri *denkleştirme ölçüleri* (sözlemleni *tengleşdiriv mardaları*) başlığı altında değerlendirmiştir (BASKAKOV 1966: 110).

Özbek gramerindeki *keyinrāk, berirāk, arkarāk, ilgarirāk* gibi örnekler zarfların karşılaştırma derecesi olarak işlenmiştir (ABDURAHMANOV 1975: 540).

A.M. Şçerbak'ın isim morfolojisi üzerine denemelerinde, Çuvaşçadan Uygurcaya kadar çağdaş Türk lehçeleri içinde geniş bir yayılım gösteren sıfat karşılaştırma eki *-rak / -rek*'in Tat. *arğağarak* "daha arkada", *sulğarak* "daha solda", *alğarak* "daha öne" gibi zarf örneklerini de ele aldığını görüyoruz (ŞÇERBAK 1977: 114-115).

Şçerbak'ın bu denemelerinde andığı Tuvaca *kızıl ārak* "kızılca", *uluğ ārak* "büyükçe", *kök ārak* "mavimsi" *sarığ ārak* "sarımsı"; Hakasça *kiçig arah* "küçükçe"; Şorca *ak ārak* "beyazca" gibi örnekleri yakın zaman önce inceleyen Ekrem Arkoğlu, *-rAk* ekiyle bu Güney Sibiryaya Türk lehçelerindeki eşanlamlı *arak* veya *arak* edatının kökenlerini birleştirmişti (ARIKOĞLU 2004: 187-191).

2. -prAK Örnekleri

Cümlede yüklem olacak asıl fiile bağlanan zarfı yapan *-p > -Ip* eki en eski metinlerden beri izlenen çok işlek bir zarf-fiil ekidir. Böylece iki hareketi az bir zaman farkıyla art arda bağlayan *-p* ekinin ayrıca hal zarfı olarak da kullanıldığını görmekteyiz (BANGUOĞLU 1986: 428-429). Bu ekin üzerinde *-rak / -rek* ekiyle birlikte kalıplaşmış Çağdaş Türk Lehçelerinde görülen örnekleri şöyle sıralayabiliriz.

A. N. Kononov, Özbekçe gramerinde *-rok* ekinin, zarf, sıfat, sıfat-fiil, zarf-fiillere getirildiği örnekleri ayrı ayrı belirlemiştir: *Kel uglim, berirāk kel! dedi. Holmurod içkarirāk kindi*; *burunrāk, āzrāk* (isim kökenli zarflar); *tulkirāk adam; şaytanrāk bāla* (sıfat); *ukıganrāk, kulganrāk* (sıfat-fiil); *kurkibrāk, Uning ba'zi fe'l-atvari senikiğa uhşabrāk ketadi* (zarf-fiil). Aynı yazar, bu zarf-fiil örneklerindeki anlamları da *kurkib* "korkup" > *kurkibrāk* "biraz korkarak"; *tärtinib* "çekinerek" > *tärtinibrok* "biraz çekinerek"; *kizarib* "kızarıp" > *kizaribrāk* "biraz kızarak" şeklinde vermiştir. (KONONOV 1960: 304)

Özbekçenin başka bir ayrıntılı gramerinde de *-(i)b* zarf-fiiline isim zarflara getirilen *-rāk* ve *-gina* eklerinin eklenebildiği belirtilmiştir: *Suuni cildiratibrāk kuy* "Suyu sıçrativer" (ABDURAHMANOV 1975: 516).

M. Z. Zekiev'in baş redaktör olduğu Tatar gramerinde ise -prAK ekli zarf-fiiler, bazen karşılaştırma ekini aldığı belirtilerek verilmiştir. Örnek olarak: *Turğaylar çınlap da aña kuşılığanday, tın, yaqtı kırlar östende tağı da talpınbraq isërebek sayrarğa totınalar idë këbëk.* "Turgay kuşları gerçekten de ona katılmışcasına, sakın aydınlık kırlar üstünde daha da çırpınarak ve mest olmuşcasına ötmeye girişmişler gibiydi." (ZEKIEV 2002: 294).

Zeynep Korkmaz -araq / -erek zarf-fiilinin yapısıyla ilgilenirken, kökeni üzerinde görüş bildiren dilcilerin özellikle lehçelerde var olan -praq / -prek şekilleri dolayısıyla -a+raq / -e+rek kalıplaşmasını öne sürdüğünü belirtir. Korkmaz bu çalışmasında -ar / -er sıfat fiili ile ok / ök edatının kaynaşmasından oluştuğu görüşünü esaslandırmıştır (KORKMAZ 1995: 129).

Nuri Yüce Türkçedeki zarf-fiilleri incelediği çalışmasında, yine -arak / -erek ekinin kökenini incelerken üç temel görüş arasındaki -ar + ok yapısının kabul edilemeyeceğini ve ağızlarda var olan *dinler+ok* gibi örneklerin "dinler dinlemez" anlamında halen kullanıldığını belirtir. Çağdaş Türk Lehçelerindeki -prAK birleşmesinin de ihmal edilmeyecek örnekler oluşturduğunu düşünür N. Yüce, -a / -e zarf-fiili üzerine -rak / -rek karşılaştırma ekinin kalıplaşmış olacağını öne sürer (YÜCE 1973: 15-17).

Biz de Bugünkü Kıpçak Türkçesi dolayısıyla Kırgızcada gördüğümüz şu örnekleri "-p zarf-fiil ekine -raak/-reek;-rook/-röök karşılaştırma ekinin getirilmesi" diye yorumlayıp belirtmiştik: *Al külibüröök süylödü. Alım menin aldım korkuburaak kirdi.* "O gülererek konuştu. Alım benim yanıma korkarak geldi." (ÖNER 1998: 231).

3. Sonuç

Türkçede -rAk ekinin tıpkı isim çekimine dâhil zarflık haller (vasıta, yön, eşitlik) gibi nitelik belirten özelliği ortadadır. Bu ekin varlıkların özellik adları (sıfatlar) arasında karşılaştırma ve üstünlük bildirmesi (*yahşırak, yigrek*) gibi, zarflarda da niteliklerin ve mekânların karşılaştırması işlevi taşıdığı görülüyor.

Çağdaş Türk lehçelerinde burada örnekleri sunulan *yakınrak kel-* gibi isim zarfı örneklerinin yanı sıra fiil kökenli zarflara yani zarf-fiil (gerundium) biçimlerine de bulaştığı anlaşılıyor: Tatarcadaki *Talyan garmunnu yaratıpraq uyıny* "Talyan garmununu daha severek alıyor" gibi örnekler...

Burada, A. M. Şçerbak'ın fiil morfolojisi üzerine denemelerinde sıraladığı -p zarf-fiilinin genişlemiş şekillerinin, konumuz olan -prAK biçimini karşılaştırmak ve anlamak bakımından çok ufuk açıcı olduğunu belirtelim:

Eski Türkçe: *olurupan, inipenin; bolubda, bolubdan*; Eski Türkiye Türkçesi: *bakubanuñ, alıbanuñ, sorubanuñ, sorubanı, dutuban*; Eski Özbekçe: *diben, koyuban, körüben*;

Azerbaycanca (ağız): *veriben, alıban, alıbanı, geliben; gızarıfdan, gelifden*; Kumukça: *toktabok, işlepli, işleplin*; Kırgızca: *korakbrak*; Türkmençe: *ağsabrak*; Özbekçe: *tärtinibräk...* (ŞÇERBAK 1981: 127-128).

Sonuç olarak varlıklar dünyasındaki bir bilgi çeşidine işaret olmayan ve ancak var oluşta, yani cümlede, oluş-kılışla birlikte kullanım alanında görülen biçimlerler yani zarflar söz konusudur. Zarfların isim türünde görülen birçok ekin, fiil kökenli zarf (*gerundium*) biçimlerinde de kalıplaşarak bir dizi genişlemiş zarf-fiil ekine yol açtığını göstermeye çalıştık. Buradaki -prAK ekli örnekler de istisna sayılamayacak bu eklerden biri olarak ele alındı.

Kaynaklar

- ABDRURAHMANOV, G. A (1975) *Üzbek tili grammatikasi, I tom, Morfologiya*, Tâşkent: "Üzbekistan SSR Fan Neşriyatı".
- ARIKOĞLU, E. (2004) Türkçenin -rAk ve ArAk Ekleri Hakkında. *V. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri (20-26 Eylül 2004)* Ankara: "TDK 855" 187-191.
- BANGUOĞLU, T (1957). Türkçede Benzerlik Sıfatları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 13-27.
- BANGUOĞLU, T. (1986) *Türkçenin Grameri*, Ankara: "Türk Dil Kurumu yay.528".
- BASKAKOV, N. A. (1966) *Karaçay-Malkar tilni grammatikasi, Fonetika, Morfologiya, Sintaksis*. Nalçık.
- DEMİR, T. (2004) *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: "Kurmaya".
- ECKMANN, J. (1953), Türkçede -raq, -rek Ekine Dair, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 49-52.
- KONONOV A. N. (1960) *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıkı*, Moskva-Leningrad.
- KORKMAZ, Z. (1995) *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Ankara: "Türk Dil Kurumu yay.629".
- KORKMAZ, Z. (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, 2003: "Türk Dil Kurumu yay. 827."
- ÖNER, M. (1996) -mAtı Gerundiyumu Hakkında, *III. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*. Ankara. 833-840.
- ÖNER, M. (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)* Ankara: "Türk Dil Kurumu yay. 703."
- RÄSÄNEN M. (1957) *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki.
- ŞÇERBAK, A. M. (1977) *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (İmya)*, Leningrad.
- ŞÇERBAK, A. M. (1981) *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Glagol)*, Leningrad.
- YÜCE, N (1973) *Gerundien im Türkischen, Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, Inaugural- Dissertation zu Erlangung des akademischen Grades eines Dr.phil. Eingereicht beim Fachbereich 15, Philologie III, der Johannes Gutenberg- Universität zu Mainz.
- ZEKİEV, M. Z. (2002) *Tatar Grammatikasi – Morfologiya*, II tom, Meskev-Kazan, 2002.

Mustafa Öner

Prof.Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Adres: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İZMİR /
TÜRKİYE

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 8 Ağustos 2006
Yayına kabul edildiği tarih: 30 Eylül 2006
E-yayın tarihi: 2 Ekim 2007
Çıktı sayfa sayısı: 6
Kaynak sayısı: 17